

- Krejčí, Oskar (1991): Proč to prasklo?. T. 2: Moskva a „sametová revoluce“. in: Tvorba, 1991, Nr. 2.
- Lorenc, Alojz (1992): Ministerstvo strachu? Neskartované vzpomínky generála Lorence, Bratislava.
- Machonin, Pavel (1993): Czech Sociological Review, I, (2/1993).
- Mencl, Vojtěch/ Hájek, Miloš/ Otáhal, Milan/ Kadlecová, Erika (1990): Křižovatky 20. století. Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách. Praha.
- Mlynář, Zdeněk/ Gorbačov. Michail (1995): Reformátoři nebývají šťastní. Dialog o "perestrojce", Pražském jaru a socialismu. 1995.
- Možný, Ivo (1991): Proč tak snadno ... Někteří rodinné důvody sametové revoluce, Praha.
- Otáhal, Milan (1994): Opozice, moc, společnost 1969/1989, Praha.
- Prečan, Vilém, hrsg. (1990): Charta 77 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace, Praha.
- Prokš, Petr (1993): Konec jednoho experimentu, krize a pád totalitního režimu v Československu 1968-1989, Praha.
- Ransdorf, Miloslav (ca 1992): Nový dějinný prostor, unveröffentlichte Manuskript, 25 S.
- Richta, Radovan und and. (1971): Zivilisation am Scheideweg. Sozialmenschliche Zusammenhänge der Wissenschaftlich-Technischen Revolution. Verlag an der Basis, Freiburg.
- Schneider, Eleanora (1994): Prager Frühling und samtene Revolution. Soziale Bewegungen in Gesellschaften sowjetischen Typs am Beispiel der Tschechoslowakei. Aachen: IZE (Internationales Zentrum für vergleichende Sozial-Ökonomische Entwicklungsforschung).
- Slejška, Dragoslav/ Herzmann, Jan a kol. (1989): Sondy do veřejného mínění (jaro 1968, podzim 1989).
- Suk, Jiří (2003): Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize ((Od listopadu 1989 do června 1989), Praha.
- Šachnazarov, Georgij Ch. (2000): Vstreči s liderami socialistických stran, in: Novaja i novejšaja istorija, 3, 157-175.
- Teßman, Kurt (1962): Probleme der technisch-wissenschaftlichen Revolution, Berlin.
- Voráček, Emil (1996): Die Entstehung einer linken Opposition in der Tschechoslowakei vor dem November 1989. In: Dieter Segert (Hrsg.), Spätsozialismus und Parteienbildung in Osteuropa nach 1989, Berlin, 1996, S. 121-146.
- Votava, Vratislav (1993): Radikální levice v Československu. in: Dialog sever - jih, západ - východ, No. 1.

УДК 94:329.12(437)“1989”

E. Ворачек

ВІДРОДЖЕННЯ ЛІВИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІСЛЯ ЛИСТОПАДА 1989 Р.*

Переклад з німецької
К. В. Мальшиної і К. С. Лях

Розглядається відновлення лівих політичних сил (Оброди, Демократичного форуму комуністів тощо) у Чехословаччині у 1989 р. Аналізуються протиріччя цього процесу та вплив на нього тоталітарної спадщини.

Ключові слова: ліві партії, влада, опозиція, Оброда, Демократичний форум комуністів.

Метою даного дослідження є опис меж та можливостей лівих партій напередодні та після листопада 1989 року. При цьому розглядаються некомуністичні групи та такі, що знаходилися в орбіті компартії. При проведенні такого дослідження необхідно враховувати, що ліві не грали якоїсь видатної ролі в суспільній свідомості в період зміни системи в 1989 р., оскільки вони не були інтегровані в опозицію як таку. Після перших вільних виборів ліві знову опинилися в опозиції, на цей раз в опозиції до обраного уряду. При цьому вона була досить гетерогенною, передусім, через продовження старого «традиційного» протистояння між комуністами та соціал-демократами. Проте ще важливішим було те, що сьогодні, через 16 років після зміни режиму, соціальна база лівих в Чеській Республіці складає приблизно половину населення¹.

За опитуваннями громадської думки, соціал-демократична партія досягала високих показників, та вже в 1996 р. впритул підходила до демократичної громадянської партії (ODS), яка на той час знаходилася на чолі урядової коаліції.

* Ця стаття є переробленою та поглибленою версією дослідження, опублікованого раніше в: Voráček, Emil (1996): Die Entstehung einer linken Opposition in der Tschechoslowakei vor dem November 1989. In: Dieter Segert (Hrsg.), Spätsozialismus und Parteienbildung in Osteuropa nach 1989, Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, Berlin, 1996, S. 121-146.

¹ В парламентських виборах червня 2006 р. соціал-демократи отримали 74, а комуністи – 26 мандатів в палаті представників Чеської республіки.

Політичні симпатії в Чеській Республіці, 1996 р.

	червень 1996	серпень 1996	вересень 1996
ČSSD	28,2	24,9	26,0
ODS	32,2	28,2	25,9
KSČM	6,9	8,2	8,9
KDU-ČSL	8,7	7,9	8,6
ODA	7,3	7,5	6,5
SPR-RSČ	5,3	4,3	4,7

Джерело: *Factum*, 7.10.1996

Чеська соціал-демократична партія (ČSSD) вперше перемогла на парламентських виборах в Чеській Республіці. Щонайменше, такий поворот громадської думки вказує на те, що ліві, всупереч першому враженню, мали міцне коріння в чеському суспільстві.

1. «Нормалізоване» та «друге» суспільство

З початку 70-х років у всьому чеському суспільстві, незважаючи на певні розбіжності між богемськими землями та Словаччиною, панувала понура атмосфера. Як пише швейцарський історик та соціолог Юхлер (Juchler), «Населення після піднесення празької весни було пасивним та позбавленим ілюзій, та в своїй більшості знову стало прагматично ставитися до нових обставин... Панувала апатія, навіть політичний цинізм, домінувало переслідування власних цілей, яке супроводжувалося подвійною мораллю по відношенню до дрібних обманів» [1, s.319]. На відміну від Польщі та Угорщини, в Чехословаччині панував один із найзаскоружливіших режимів комунізму, який не залишав місця навіть для легких проявів суспільного плюралізму. Окрім перших проявів опозиції, які проявилися в Хартії 77, до середини 80-х років переважала певна нерухомість та безвихідь.

Боротьба за демократію в Польщі (з 1980 р.), головну роль в якій грали польські робітники, нова хвиля економічних реформ в Угорщині (в 1980-х роках) та, нарешті, перебудова в Радянському Союзі (з 1985 р.) з її непередбаченими наслідками, – всі ці процеси в сусідніх державах підготували ґрунт для зміни системи в Східній Європі взагалі та створили основу для змін в чехословацькому суспільстві вісімдесятих років зокрема. Навіть «нормалізована» Чехословаччина, тобто суспільство, яке змушене було пережити шок провалу та придушення політичної реформи 1968 р., тепер відродилася.

Польський шлях становив модель соціалістичної демократії без «керівної ролі» комуністичної партії. Угорська модель була спробою узгодити державну та планову економіку з динамічним ростом приватного сектора та розширенням ринкових умов.

Обидва ці шляхи не могли бути реалізованими в Чехословаччині. Тільки в другій половині 80-х років тут виникають скромні початки толерованої, частково навіть офіційно визнаної приватної економічної діяльності на сімейному рівні. Про політичну відкритість не могло бути й мови. Нечисленні дисиденти зазнавали жорстоких переслідувань, і будь-яка, навіть найскромніша спроба перейти до політичних реформ, як це було в Радянському Союзі, спочатку різко відкидалася. Не існувало жодних визнаних на офіційному рівні економічних, політичних чи культурних інститутів, які б дозволили опозиції розвинути більш-менш значну діяльність проти тоталітарної застиглої системи [див.: 2, p.238].

Незважаючи на такий стан речей, в чехословацькому суспільстві тих років також утворилося щось на кшталт «другого суспільства». Держава частково дозволяла приватну економічну діяльність. Існувала так звана «сіра економіка». Багато робітників торгівельної сфери в державних чи комунальних підприємствах прагнули збагачення. Тіньова економіка виникла, передусім, в сфері послуг – організовувався обмін обмеженого набору товарів та послуг.

Схоже, сіра економіка була відома і в суспільстві НДР [див.: 3, s.103]. Проте важливим при цьому є те, і я з цим не можу погодитися, що у випадку цієї другої економіки і другого суспільства мова йде не про діяльність (нечисленних) опозиційних груп, а про діяльність та відносини, які виникали безпосередньо всередині офіційних інститутів, всередині формального сектора [3, s.104]1.

Обсяг та якість цього неофіційного суспільства, а також відсутність в ньому макроінститутів переконливо описані соціологом Іво Можни [4]. Соціолог Павло Махонін також вказує на такий стан речей: «Нестача макроінститутів відчувалася на рівні мікроінститутів, де функціонувало друге суспільство, та заміщалося розвитком міжособистісних контактів, що вело до утворення широкої мережі соціальних зв'язків» [2, p.238].

«Друге суспільство» сприяло розвитку абсолютно специфічних компетенцій. Воно «вимагало від своїх членів не грошей чи повноважень, а здатності налагоджувати стосунки – воно примушувало до постійної роботи з людьми задля розвитку приватних контактів та відносин do-ut-des» [3, s.106; 5, s.73-82]. Деякі дослідники навіть говорять про «панування соціального капіталу», принаймні, в суспільствах Чехословаччини, НДР та Угорщини [3, s.106; 4, s.31; 6, s.277].

³ Schon die Mitbegründer der Totalitarismustheorie C. J. Friedrichs und Z. Brzezinski sprachen von der Familie, der Kirche, der Wissenschaft und dem Militär als „Inseln der Absonderung“, deren Bezugspunkte freilich „nicht innerhalb, sondern jenseits des Systems“ lägen. (Friedrich/ Brzezinski, 1957: 214-15).

І хоча таке «друге суспільство», із зрозумілих причин, ніколи не було офіційно визнане в ЧССР, врахування його існування є надзвичайно важливим для розуміння того, звідки ж взялися діячі демократичної революції та посткомуністичної трансформації. При цьому нам важливо як ідентифікувати учасників цих змін, так і спробувати зрозуміти, чому вони були так легко сприйняті більшістю населення.

Чому так швидко розвалилося «нормалізоване суспільство»?

Хоча таке формулювання, що містить натяк на поступовий розклад та переродження традиційних структур сталінської моделі соціалізму в Чехословаччині, здавалося б, дає відповідь на питання про причини краху осені 1989 року, виникає проблема: як можна пояснити, що система розвалилася, як картковий будинок. Чому ця подія сталася так неочікувано швидко?

Основна причина полягає в тому, що система була очевидно менш дієздатною, порівняно із західними індустріальними державами. Різні суспільні групи, як ті, що знаходилися в безпосередній близькості до влади (були частиною партійного апарату), так і ті, що трималися осторонь режиму, якщо й не робили безпосередніх висновків, то, принаймні, передбачали за великою кількістю окремих фактів цю поразку з змаганням систем. Передусім, велика частина інтелігенції відчувала, що її суспільство програє в змаганнях з розвиненими індустріальними країнами, причому, не тільки у військовій сфері, а й в економічній, і, як наслідок, в сфері культурного розвитку та в площині політичних свобод. Це був, так би мовити, процес розпізнання на підставі власного досвіду: так, життєвий рівень в Чехословаччині в другій половині 80-х років суттєво знижувався, хоча він і залишався найвищим серед держав всієї соціалістичної співдружності, значно погіршився стан екології, навіть скоротилася середня тривалість життя. Ці зміни були такими тривожними, що навіть самі представники системи («номенклатура») відмовлялися цю систему підтримувати. Симпатія і підтримка населенням невеликих дисидентських груп восени 1989 р. корінилася в надії на покращення власного життя як результати докорінної зміни системи та нових орієнтаціях і досвіді, що визріли в «другому суспільстві» протягом минулого десятиріччя.

Агентські ігри? Теорії змови?

Описані вище загальні умови пояснюють залаштункові зміни системи, але не діючих осіб. В чехословацькому суспільстві також ставилося питання про існування змови в тій чи іншій формі. Очевидно, подальше зниження дієздатності старої системи спонукало навіть представників старого партійного керівництва шукати вихід. Більш схильні до проведення реформ кола, до яких належали, зокрема, і особи з таємних служб, що мали зв'язки з КГБ, почали таємно підготовку до зміни влади. Вірогідно, в такому середовищі був розроблений план під кодовою назвою «Кейл» («Keil»), згідно з яким були навіть передбачені масові заворушення задля відсторонення старого вождя.

Проте, якого б розмаху не досягали такі дії, вони не були вирішальними. Розпад режиму, який розсипався як картковий будинок, відбувся через зіткнення різних, «конкуруючих та не завжди усвідомлюваних далекосяжних інтересів індивідів та цілих соціальних груп. Мова йшла про результат, про який люди й самі не знали та якого ніхто не очікував» [4, s.66-67]. Як пізніше пояснював Алоїз Лоренц (Alojz Lorenc, міністр внутрішніх справ ЧРСП кінця 80-х років), більшість громадських ініціатив знаходилася під контролем агентів державної безпеки. Партійні органи та президія ЦК КПЧ також повинні були постійно контролювати такі ініціативи [7, s.85].

Розвиток громадської думки

Спонтанне порівняння дієздатності двох світових систем, яке стало можливим, оскільки все більше людей подорожували до західних країн та могли принаймні в прикордонних областях приймати західні телевізійні канали, призводило до змін в громадській думці.

Згідно з опитуваннями, що проводилися в 1988 р., 70% опитаних вважали, що чехословацьке народне господарство переживає великі труднощі, 18% бачили невеликі проблеми, і тільки 1% опитуваних оцінювали економіку як таку, що функціонувала бездоганно¹. Опитувані в 1989 р. громадяни вважали, що стан охорони здоров'я погіршився в порівнянні з 1985 р. Станом же довкілля в 1989 р. були незадоволені вдвічі більше громадян, ніж в 1985 р. Більшість населення очікувала від майбутнього лише погіршення становища. Ці факти унаочнюють те, що «режим нормалізації» перестав виконувати головну умову мовчазного «суспільного договору», а саме, гарантувати постійне зростання життєвого рівня більшості населення в обмін на його політичну лояльність. То ж і населення втратило інтерес в режимові.

Така ж сама тенденція простежується у результатах опитування про керівну роль комуністичної партії: майже 50% опитуваних оцінювали цей режим як недемократичний. Порівнюючи з опитуваннями попередніх років, бачимо, що це незадоволення наростало в міру реалізації партією своєї керівної ролі. В 1986 р., коли це питання було поставлене вперше, 67% вважали керівну роль партії важливою, а 23% – неважливою, а вже в червні 1989 р. кількість тих, хто відповів на це питання ствердно, знизилася до 41%, а тих, хто відповів негативно, – зросло до 37%². Це ж саме питання, поставлене протягом «повороту» в листопаді та грудні 1989 р., показало такі результати: 14% визнавали керівну роль партії, а 82% відхилили її.

¹ Ці опитування проводилися в ЧССР Інститутом дослідження громадської думки при Федеральній Статистичній Службі. Їх результати знаходяться в таємних додатках для 10-го засідання ЦК КПЧ в жовтні 1988 р., що наразі зберігаються в Народному архіві (Národní archiv), колишній Státní ústřední archiv Praha [4].

² Результати цього дослідження були опубліковані М. Ванеком (M. Vaněk) в: *Vztah obyvatelstva ke KSČ a socialismu před listopadem 1989*, Ms. Я цитую їх за: Otáhal 1995, S. 55.

Інакше було зі ставленням населення до соціалізму як програми. В листопаді та грудні 1989 р. в опитуваннях населення ставилося питання і про напрям подальшого розвитку Чехословаччини. Відповіді тут були диференційованими: стосовно соціального захисту та свободи розпоряджатися вільним часом опитувані віддавали перевагу соціалізму, а стосовно гарантованих політичних прав населення схилилося до капіталістичної системи. Результати опитування жодним чином не показують, що саме опитувані на той час розуміли під термінами «соціалізм» та «капіталізм».

Таблиця 1

Наше суспільство повинно розвиватися таким чином [за: 9, s.51]

	23–24.11.89	9–12.12.89
Соціалістичний шлях	45 %	41 %
Капіталістичний шлях	3 %	3 %
Щось середнє	47 %	52 %
Байдуже / не можу сказати	5 %	4 %

Простежимо тенденцію розвитку цього питання: в 1986 р. майже три чверті опитуваних були переконані в кращій перспективі соціалізму. Проте і наведені дані громадської думки після «повороту» підтверджують, що соціалістична ідея глибоко трималася в системі цінностей населення, і це стає особливо очевидним при врахуванні того, якою значною була кількість тих, хто фактично віддав перевагу третьому шляху. Деякі дослідники стверджують, що серед прихильників третього шляху було особливо багато молоді [див.: 9, s.52].

2. Чеське русофільство та 21 серпня 1968 р.

«Поворот» в Чехословаччині був, зокрема, і результатом розриву з тривалою політично-культурною традицією інтелектуальних еліт країни, її русофільством. Цей розрив пов'язаний з шоком збройного знищення реформ «празької весни», що почалося 21 серпня 1968 р. Події цього дня, брутальне вторгнення армій Варшавського договору в Чехословаччину, глибоко травмували чеське та словацьке населення та залишили, можливо, глибший відбиток, ніж будь-яка інша подія XX століття. Більше 60 загиблих вже в перші дні інтервенції ще більше поглибили розпач в суспільстві. З глибин душі піднімалася жагуча ненависть. З цього моменту ненависть поширювалася на все радянське, а отже, і на все соціалістичне.

Можливо, тоді відбувся поворот у стосунках між (як географічно, так і культурно) західною слов'янською нацією та чисельно більшою східною слов'янською нацією, поворот, який вплинув і на події в листопаді 1989 р. Проте між цими двома подіями знаходилося ще розчарування реформами Горбачова.

3. Горбачов та Чехословаччина – втрата ілюзій

В другій половині 80-х років чехословацьке суспільство при будь-якій нагоді все чіткіше висловлювало своє все більш негативне ставлення до правлячої еліти та партії-монополіста. Проте привід до відкритого протистояння ширших мас населення прийшов ззовні. Йдеться про політику «гласності» та «перебудови» в СРСР, яка на міжнародній арені реалізувалася в поступовому відході від брежнєвської доктрини, переході до політики невтручання у внутрішні справи соціалістичних країн з боку Радянського Союзу. Ця політика, що пов'язувалася з іменем Горбачова, швидко викликала в цьому на перший погляд апатичному суспільстві нові надії на зміни. Разом з «перебудовою» в другій половині 80-х рр. в СРСР виникли надії на «соціалістичну демократизацію», коли почали розвиватися різноманітні громадянські ініціативи¹, що виконували мобілізуючу функцію. Незалежні розрізнені чеські групи, чиє ядро складали інтелектуали, колишні комуністи та ті, які ніколи не були членами партії, що виникали на ґрунті все більш відкритого незадоволення широким верств населення, ніколи не становили єдиної течії, до цього дійшло лише після подій 17 листопада 1989 р.

Сформульована з самого початку теза Горбачова про те, що проблеми радянської політики були наслідком помилок Брежнєвського правління, ввели в оману керівників комуністичних партій Східної Європи, особливо керівництво чехословацької КП, яку і привело до влади військове вторгнення СРСР. До цього також додавалися імпульси від змін в Польщі та Угорщині, які підважили владу партійного керівництва в цих країнах.

Сподівання на зовнішню підтримку внутрішніх реформ проявилися у піднесеному прийомі, який був наданий Горбачову під час його візиту в Прагу в квітні 1987 р. Суспільство очевидно очікувало від радянського лідера, що він критично поставиться до чехословацького керівництва. А передусім воно сподівалося на критику вторгнення армій Варшавського договору в серпні 1968 р.²

¹ До найважливіших громадських ініціатив відносяться: Демократична Ініціатива, Незалежний рух за свободу, Чеські діти, Клуб свободи Джона Леннона, Рух за громадську свободу (HOS), а також Клуб за соціалістичну перебудову (OBRODA), що об'єднував комуністів – прихильників реформ. Необхідно згадати також Комітет захисту репресованих (VONS), що був заснований в 1977 р. [див.: 7; 10].

² Одним з прикладів настроїв того часу є стаття «Самвидаву» "Vrat'me se z oblak na zem", написана дисидентом Міланом Гюблем (Milan Hübl), який не має ілюзій щодо тодішньої радянської політики і тому іронічно ставився до надій, що побутували в опозиційних колах [11, s.91-93].

Проте сильнішими за ці сподівання були пізніші розчарування у зв'язку з практичними діями Горбачова. В своїх празьких виступах він підтвердив, що не відбудеться ніякої ревізії офіційної оцінки Празької весни. Його виступ наводив на прикрий висновок, що справжньої метою перебудови була не демократизація окремих країн, а гнучке утримання статус-кво.

Іншим шляхом розвивалася зовнішньополітична концепція Радянського Союзу протягом наступних років. Поступово утвердилася теза про рівноправність націй та їхнє право на самовизначення. Спочатку такі заяви з'явилися в промовах Горбачова, а також на переговорах між Заходом та Сходом на найвищому рівні, потім вони перейшли на сторінки міжнародних угод, наприклад, в німецько-радянську угоду від 13 червня 1989 р. [12]. Ще раз офіційно підтверджені ці принципи були промовою радянського лідера, що він її виголосив 6 липня 1989 р. перед радою Європи в Страсбурзі [12]¹.

Основні тези нової радянської політики стосовно Східної Європи Горбачов виклав на останніх переговорах на найвищому рівні країн Варшавського договору в червні 1989 р. в Бухаресті. Згідно з його пропозицією, нова модель соціалістичної спільноти повинна була будуватися за принципом «єдність в різноманітності». Кожна держава повинна була проводити вільну політику, використовуючи досвід інших [13, с.36]. Очевидно, це засідання проходило доволі драматично². Були досягнуті домовленості не втручатися надалі у внутрішні справи інших держав, що було підтримано більшістю учасників³.

Окремі реформатори, наприклад, З. Млинарж (Z. Mlynář) вважали, що якби радянські реформатори раніше та послідовніше почали критикувати помилки минулого, то ця критика, помножена на початок реформ в Чехословаччині, призвела б до розгортання іншого сценарію в період після «повороту», передусім, укріплення лівих сил, орієнтованих на соціалізм з людським обличчям⁴.

Громадська думка в Чехословаччині напередодні «оксамитової революції» була шокована негативними висловлюваннями співробітників Горбачова Едуарда Шеварднадзе та Олександра Яковлева щодо Празької весни та її падіння. Проте консервативному оточенню Якеша (Jakeš) таке ставлення було тільки на руку. Вони посилили зусилля по зміцненню свого становища, що було похитнулося. В будь-якому випадку, їхні зусилля йшли врозріз з об'єктивними тенденціями розвитку. Влітку 1989 р. вже було неможливо реалізувати заплановану консервативну вісь «Берлін-Прага-Бухарест».

4. Криза режиму нормалізації та комуністичної партії. Політичні течії в правлінні комуністичної партії та можливості лівих

Наростаючі проблеми з досягненням прокламованих цілей, процеси змін в сусідніх країнах та загальна зміна центру ваги на міжнародній арені на користь Заходу підважили і без того ефемерну стабільність чехословацького «режиму нормалізації». На цьому фоні розгорілася боротьба у верхівці КП, всередині колись єдиного табору нормалізаторів за переділ владних позицій. З початку 80-х років передусім у центральних владних структурах виокремилися три головних течії. Хоча зовні довгий час все виглядало (передусім, через брак інформації про процеси у владному таборі), як нібито в керівництві не існувало жодних розходжень.

Першу течію можна назвати *прагматиками*. Їх очолював прем'єр-міністр федерального уряду Любомир Штроугал (Lubomír Štrougal, на цьому посту перебував до 1988 р.). До цієї течії належали найбільш кваліфіковані спеціалісти та технократи з міністерств, державного апарату та економічних відомств, великих підприємств, вищих навчальних закладів та наукових інституцій. Метою прагматиків була широка економічна реформа, яка допомогла б зупинити економічне падіння, пом'якшити гострі соціальні проблеми та запустити виробництво, що повинно було б призвести до підвищення життєвого рівня та стабілізувати владу [16, с.53]. Через «підвищену ідеологічну чутливість» політичного істеблішменту діяти вони були повинні дуже обережно. Ця течія не могла повною мірою реалізувати свої вагомні інтелектуальні можливості. Вона мала найменший вплив у порівнянні із іншими течіями.

Другою течією були *нормалізаційні демократи*, репрезентовані президентом ЧССР (до 1987 р. він був генеральним секретарем ЦК КПЧ) доктором Густавом Гусаком (Gustáv Husák). Цю течію складали,

¹ Повний текст промови Горбачова в Страсбурзі був опублікований в: *Nová doba*, 1989, №29, s.44-46.

² Згідно зі спогадами колишнього заступника чехословацького прем'єр-міністра Жозефа Ленарта (Josef Lenárt), Ніколає Чаушеску (Nicolae Ceausescu) несподівано почав «відчайдушно захищати тезу про єдність соціалістичних країн...» – *Интерв'ю з Ж.Ленартом*, *Rudé právo*, 19. 3. 1993 о.

³ Проте лунали й інші голоси. Так висловлювався Зденек Млинарж (Zdeněk Mlynář), колишній університетський товариш та друг М. Горбачова, що був у 1968 р. секретарем ЦК КПЧ, а пізніше – виступав одним з ініціаторів «Хартії 77» та змушений був емігрувати з країни: «Одна справа – не втручатися, і вже зовсім інша – відкрито критикувати та намагатися викрити помилки попередників» (розмова з Млинаржем в *Літературній*, 18.04.1990). Він висловлював думку, що більш виважена політика СРСР по відношенню до східноєвропейських сусідів могла б частково реабілітувати Радянський Союз. Почути довгоочікувані слова, що головним чином стосувалися засудження інтервенції в серпні 1968 р., можна було лише тоді, коли громадяни вже вийшли на вулиці, і для цього вже було, очевидно, занадто пізно. Так само й Горбачов не знайшов мужності в перемовинах з Польщею відкрито винести на обговорення радянсько-німецький Пакт про ненапад від 1939 р. (включаючи таємні протоколи), а також питання про злочини під Катинню.

⁴ Оскар Крейчі (Oskar Krejčí), радник останнього прем'єр-міністра перед листопадом 1989 р., так само критично оцінював радянську політику цих років щодо Східної Європи та називав її ізоляціоністською [див.: 14, с.7]. М. Горбачов в уже опублікованих розмовах зі Зденеком Млинаржем ухилився від критичної оцінки політики щодо східноєвропейських союзників [15].

передусім, функціонери з партійного апарату усіх рівнів влади, що вступили на свої позиції після початку «нормалізації», тобто після придушення руху за реформи 1968 р. Їхньою найвищою цінністю було збереження status quo та захист від різноманітних загроз. Їхнім маніфестом було рішення ЦК від 1970 р. «Висновки з кризового розвитку». Коли виникала загроза їхній позиції з боку якоїсь течії, вони прихилилися до протилежної, щоб зберегти позиції домінування. Їхня сила полягала в тому, що вони володіли організаційною структурою партії та складали більшість в партійних органах, що відповідали за прийняття рішень [16, s.53 і далі].

Третю течію можна ідентифікувати як *консерваторів*, очолюваних Василем Білаком (Vasil Bilak). Їхнє ядро складали комуністичні догматики з партійних функціонерів старшого віку. Це покоління було вже активним у 50-х роках, в період піку сталінізму, та воліли слугувати партії до кінця своїх днів. Незважаючи на свій вік, в 1989 р. вони користувалися неабияким впливом. І всю свою владу вони використовували для того, щоб засудити будь-яке відхилення від канонізованого радянського, точніше, сталінського концепту влади. Вони погрожували «ревізіонізмом», порушенням «Ленінських заповітів», «загрозою для соціалізму» та навіть «контрреволюцією». Вони мали великий вплив на засоби масової інформації, культурні, освітні та виховні заклади.

Таким був загальний поділ номенклатури на три течії. Всередині них в Чехословаччині, як у державних, так і в партійних органах, визрівала зміна поколінь. Наступники діячів нормалізації часто прагнули зайняти привабливі позиції в різноманітних сферах управління. Це молоде покоління було набагато прагматичнішим за своїх батьків. Вони так само були членами партії, проте дивилися на це членство як на засіб для досягнення кар'єрного росту. Під час «нормалізації» вони часто піднімалися по кар'єрній драбині зі стартової сходинки Союзу соціалістичної молоді.

Члени цієї номенклатурної течії, яку можна назвати «течією членства», отримали кращу освіту та – що надзвичайно важливо – іноді могли познайомитися із західним світом. В їхні плани не входило задовольнятися другими ролями. Представниками цієї групи були, наприклад, новий перший секретар міського комітету КПЧ в Празі Мирослав Штепан (Miroslav Štěpán), голова ЦК Союзу соціалістичної молоді Мирослав Дочкал (Miroslav Dočkal), а також Василь Могоріта (Vasil Mohorita), що з листопада 1989 по 1991 р. був однією з головних персон в КПЧ.

Суспільні науки та влада

Коли наприкінці 50-х років в суспільствах соціалістичних країн назріла необхідність реформ, комуністичні лідери намагалися знайти нові орієнтири та шукали вихід з цього становища. Оскільки на той час панувала віра у всесильність науки, велика роль надавалася організації спеціальних дослідницьких установ. За таких обставин виникли «відносно», – наскільки це було можливо, – вигідні умови для появи здібних науковців та утворення дієздатних дослідницьких колективів. Хоча існування цих інституцій завжди знаходилося в залежності від владних рішень. Про незалежні наукові установи не могло бути й мови. Такі інститути і групи існували у всіх країнах. Ці науково-політичні установи в певний момент могли б відіграти надзвичайно велику роль на початковому етапі трансформації авторитарної держави в демократію. Так, в СРСР такою установою був Інститут світової економіки та міжнародної політики в Москві, що існував вже в 30-ті та 40-ві роки, директором якого довгі роки аж до свого ув'язнення по звинуваченню в «космополітизмі» був знаменитий Йено Варга (Jenő Varga) [див.: 17]. В Польщі ж, наприклад, утворилася велика група економістів-реформаторів на чолі з Влодзімежем Брусом (Włodzimierz Brus) та Казімежем Ласкі (Kazimierz Laski), що були учнями Оскара Ланге (Oskar Lange) [18]. Окрім того, велику роль в Польщі грала соціологія. Вона була здатна протистояти всім догматичним потугам, що йшли від Радянського Союзу, підважити її як «буржуазну науку». В НДР на початку 60-х років утворилася група економістів, що розробляли концепт « нової економічної політики ».

В Чехословаччині також протягом 60-х років (звичайно, під контролем КПЧ) виникали кваліфіковані дослідницькі групи з незалежно мислячими індивідами. Групу продуктивних економістів очолив Ота Шик (Ota Šik); соціологів очолив Павел Махонін (Pavel Machonin), знаменитим політологом був Зденек Млинарж (Zdeněk Mlynář) (також необхідно згадати Любомира Брокла (Lubomír Brokl), Петра Пітарта (Petr Pithart) та інших); серед філософів утворилася група під головуванням Радована Ріхти (Radovan Richta). Звичайно, наукова дискусія щодо реформ мала свої межі. Зрозуміло, що ніколи не виносилося на дискусію питання функціонування політичної системи. В Чехословаччині та НДР в 60-х роках обговорювалися питання модернізації індустріального суспільства. Цей дискурс розвивався навколо понять «науково-технічна революція» та «продуктивна сила науки» [19]. «Значну роль при формулюванні стратегій реформ в соціалістичних країнах могла б грати інституційована наука. Вже в 1968 р. науковці в ЧССР ставили питання про наслідки та вплив, науково-технічної революції, – поняття, прийняте в соціалістичних країнах, – на політичну та суспільну систему в соціалізмі» [20, s.39]¹. Відповідь, вироблена групою Ріхти (Richta), була такою: «В науково-технічній революції наука є продуктивною силою раг excellence та змушує до все сильнішої та, зрештою, універсальної інтеграції економічного, соціального та культурного життя. Будь-який бар'єр, будь-яка монополія при їх вторгненні в життя суспільства раніше чи пізніше стане гальмівним баластом» [22, s.117].

¹ Щодо джерела дискусії, на мою думку, Г. Глеснер (G. J. Glaesner) помиляється щодо дати заснування. Поняття науково-технічної революції вніс в науковий дискурс Дж. Д. Бернал (J. D. Bernal) [див.: 21]. Його аргументи надихнули Курта Тессмана (Kurt Teßman) на створення монографії з цієї теми [19].

Такими були справи у 50-ті та 60-ті роки. Щодо років 80-х, то тут необхідно називати інші імена. В СРСР на початку 80-х років великий інтерес викликали новаторські ідеї, вироблені в стінах відділу соціальних питань при Інституті економіки та організації індустріального виробництва при Новосибірському відділенні Академії Наук (соціолог Тетяна Заславська)¹. З Інституту економіки соціалістичних світових систем в Москві (директором на той час був Олег Богомолів) також виходили вже з кінця 70-х років аналітичні розробки, що доволі критично оцінювали стан сучасного державного соціалізму [див.: 23; 24]. В чехословацькому суспільстві також виник такий центр для підготовки реформ – Інститут прогнозування.

Роль Інституту прогнозування

Після гострих дискусій у найвищому керівництві партії було прийнято рішення про утворення Кабінету прогнозики при президії Академії Наук. Датою заснування стало 1 лютого 1984 р. Через два роки з цієї установи утворився Інститут прогнозики. Його офіційним завданням було надавати комплексний аналіз стану суспільства та пропонувати варіанти подальшого розвитку. Його першому та єдиному директорові Валтру Комареку (Valtr Komárek) вдалося, незважаючи на складнощі різного роду, зібрати для виконання цього завдання висококваліфіковану команду, що підготовлювала аналіз чехословацького суспільства у 80-х роках та прогнозувала його розвиток до року 2010. Втім, ці довідки були відкинуті керівництвом КПЧ та були опубліковані тільки після листопада 1989 р. Згідно з висновками Інституту, з XVIII конгресу КПЧ в 1990 р. необхідно було розпочати всеохоплюючі реформи. Як ми знаємо, до цього справа не дійшла. 14 листопада 1989 р. Інститут прогнозики було розпущено².

Інститут до осені 1989 р. був свого роду потужним генератором ідей. На піці його діяльності в 1989 р. в ньому працювало майже 120 наукових співробітників. Пізніше частина цих співробітників увійшла до мозкового центру Громадського форуму. Інші стали помітними фігурами в новостворюваній опозиції або нових політичних партіях. Інститут очевидно став як експериментальним майданчиком, так і місцем виникнення антиеліти.

5. Розвиток лівої опозиції у 80-х роках. Становище некомуністичних опозиційних лівих сил

У 80-х роках ситуація в таборі опозиції змінилася. В 70-х роках опозицію очолювали люди, що мали глибокий зв'язок з Празькою весною та були прихильниками трансформації суспільства в напрямі демократичного соціалізму. Це видно і на прикладі «Хартії 77» [26]. В наступному ж десятилітті швидкий розвиток та зріст політичного напруження в суспільстві призвели до диференціації опозиції, диференціації, яка не досліджена і до сьогодні. В той час як «Хартія 77» привертала до себе увагу громадськості, інші угруповання знаходилися в тіні.

Взагалі ж ліві ідеї втратили свій вплив на дисидентські групи 80-х років, як, наприклад, надзвичайно популярний в 70-х роках єврокомунізм. Одна з небагатьох груп, що становила виняток, була «Оброда», що відкрито віддавала перевагу традиціям демократичного соціалізму. Проаналізуємо розвиток цієї групи.

Оброда

Клуб за соціалістичну перебудову (Klub za socialistickou přestavbu) – *Оброда*, що об'єднував передусім колишніх комуністів-реформаторів (діячів 1968 р., що їх було виключено з комуністичної партії в ході чисток), виник лише наприкінці 1988 р. [див.: 27, s.82-88]. Проте задовго до 1988 р. тодішні комуністи-реформатори з 1968 р. систематично збиралися, щоб обговорити політичний стан в Чехословаччині. За своєю програмою найбільш близьким до Оброди було соціал-демократично орієнтоване Товариство дослідження демократичного соціалізму (Společnost pro studium demokratického socialismu) та соціально-демократичне крило Руху за громадські права (Hnutí za občanskou svobodu – HOS).

Уявлення про ідеальний соціалізм

Ескіз програмного проекту «Оброди» був створений у грудні 1988 р. під назвою «Для подальшого розвитку чехословацького соціалізму»³. В програмному проекті подавалося систематичне дослідження розвитку Чехословаччини після Другої світової війни. Були проаналізовані всі важливі сфери суспільства. Ця програма була адресована офіційним установам, передусім КП та широкому загалу. Вказувалося на гуманістичні традиції соціалізму та його корені у власній країні. Пояснювалися можливості оновлення соціалізму в СРСР та інших соціалістичних країнах. Упорядники вважали цю програму «однією з можливих альтернатив змісту, форм та шляхів соціалістичного розвитку в нашій країні. В окремих пунктах вона (програма) відповідає, в інших – відрізняється від позиції Оброди. Одночасно ж вона містить нариси інших

¹ Спочатку мова йшла про реферат «Проблеми вдосконалення соціалістичних умов виробництва та завдання соціології економіки», опублікованому під назвою «Новосибірський документ» в часописі *Osteuropa*, 1984, №1, с.А1-А25.

² Цікаво, що і новому керівництву Інституту також не був потрібний та одразу після реконструкції він був розпущений в 1991 р. урядом, в якому було чимало міністрів – колишніх співробітників Інституту. Можливо, новій еліті також не були потрібні критичні оцінки [про роботу інституту див.: 25, s.9-317].

³ *Programový návrh Klubu za socialistickou přestavbu Obroda Za další rozvoj československého socialismu*, с. 36. *Archiv Ústavu soudobých dějin*, зібрання Оброда, без указання сторінок. Див. *Otáhal* 1996: 67.

незалежних громадських ініціатив, досліджує, наскільки вони (ініціативи) є корисними для завдань, що їх ми ставимо перед собою»¹.

Конкретне уявлення про соціалізм, який необхідно було досягнути, викладалося в поясненні Оброди від 15 лютого 1989 р. та вводилося наступними словами: «... Ми є громадянами, які є переконаними в гуманних та соціальних цінностях соціалістичного устрою суспільства ... Ми вважаємо, що цей устрій характеризується, передусім, демократичним самоуправлінням вільного народу, ефективною плюралістичною економікою, вільною від експлуатації та іншого несправедливого відчуження працею, рівністю громадян та справедливістю, цілим комплексом соціалістичних заборук та гарантій правової держави, розвитком освіти та культури, відповідністю людської діяльності та природи як фундаменті життя, а також розвитком духовних цінностей, національних та міжнародних традицій» [29, s.1; 30, s.48]. Оброда прагнула зробити свій внесок в «грунтовний національний консенсус усіх суспільних класів та груп, а також ідейних течій, заради створення такої політичної атмосфери, що сприяла б перебудові». Клуб задекларував завдання звертатися до двох груп діячів: з одного боку, він прагнув підтримувати та координувати прагнення інших незалежних груп, з іншого – він мав встановлювати контакти з керівництвом КПЧ та сподівався на початок реформ комуністами. Оброда, як вказувалося в документі від 15.02.1989, «залишає за собою право на незалежну позицію, а також право складати власні, незалежні проекти, що відповідало б принципу плюралізму думок та утворення громадської думки» [29, s.3]. Втім, перша офіційна прокламація Оброди майже не викликала резонансу в країні, на відміну від «Хартії 77», що була сильно розкритикована в офіційних мас-медіа: щодо Оброди до громадськості не дійшло майже ніякої інформації².

Один з представників Оброди, Войтех Менкл (Vojtěch Mencl), зустрівся 21 лютого 1989 р. з Яном Боухалом (Jan Bouchal), керівником відділу ЦК КПЧ по зв'язку з громадськими організаціями. Вони обговорили програму Оброди та можливість співпраці [30, s.64-69]. Тим не менш, партійний апарат все з більшим незадоволенням спостерігав за цією активністю, функціонери боялися втратити свій вплив на цю, хоча і нечисленну, частину населення. 4 травня 1989 р. відбулася друга зустріч В. Менкла та Я. Бухала. 17 червня клуб Оброда спробував організувати конференцію своїх філій з чеських земель у Празі. Проте за два дні до запланованої конференції Міністерство внутрішніх справ оголосило про заборону її проведення [31, s.611]. Втім, її делегатам вдалося зустрітися в іншому місці, підготовленому раніше (на квартирі Яна Урбана – Jan Urban) та підписати петицію «Кілька рядків», що була опублікована навесні 1989 р. «Хартією 77». В петиції ставилася умова звільнення політичних в'язнів, а також створення умов для вільної діяльності незалежних ініціатив, публічної дискусії з усіх питань історії, політики та важливих інвестицій [32, s.394]. На цьому засіданні обговорювався проект 84 програмних тез клубу Оброда, власне, найважливішого програмного документу Оброди [30, s.105-115]. Підготовка програмних тез велася з грудня 1988 р., коли була укладена її перша редакція на 42 сторінки, її автором, вірогідно, був Честмір Цізарж (Čestmír Císař) [див.: 31, s.609]. Подальшою розробкою тез займалася редакційна комісія – Мілош Гаек (Miloš Hájek), Мілош Барта (Miloš Barta), Ігор Кратохвіл (Igor Kratochvíl), Честмір Цізарж (Čestmír Císař), Войтех Менкл (Vojtěch Mencl), Вацлав Курал (Václav Kural), Венек Шилхан (Věnek Šilhan), Йозеф Домански (Josef Domanský), Вацлав Врабец (Václav Vrabec). Тези розмножувалися до 12 червня та були опубліковані як №4 часопису Оброди «Діалог». Загальна дискусія розпочалася 17 червня 1989 р.

Втім, будь-які спроби зав'язати контакти між Обродою та КПЧ, зрештою, були зірвані з боку КПЧ. Це рішення було прийняте на засіданні ідеологічної комісії ЦК КПЧ вранці 17 листопада 1989 р.³ Генсек КПЧ Мілош Якеш (Miloš Jakeš) при розмові з Михайлом Горбачовим висловив думку, що Оброда не буде визнана. Горбачов нічого не сказав з цього приводу [33]⁴.

Врешті, ключова роль Оброди полягала не в опозиційній діяльності проти комуністичного режиму. В час листопадового повороту вона стала частиною громадського форуму. Ще менше Оброда могла впливати на події після листопада 1989 р. Ідеї Оброди просто не знайшли в чехословацькому суспільстві необхідного резонансу [4, s.68]. Заслуга Оброди полягає в тому, що вона просто існувала. Оброда доповнила існуючий опозиційний спектр, а саме там, де це було дуже незручно для режиму. Її постійні нагадування про необхідність ревізії подій 1968 р., безперервні апеляції і до представників КП Радянського Союзу, і до цілого ряду членів КПЧ поцілили прямо в найслабкіші місця чехословацького режиму. Втрата

¹ Programový návrh Klubu, *op.cit.* c. 36.

² Одним з небагатьох винятків була стаття коментатора Rudé právo, Ярослава Коўзара (Jaroslav Kojzar): Obroda – ale běho, в. Rudé právo, 15. 2. 1989 (№39), с. 2.

³ Обґрунтування цього рішення звучало так: «Саме через свою реформаторську соціалістичну концепцію, концепцію демократичного соціалізму, документи клубу Оброда можуть бути надзвичайно цікавими для різних прошарків нашого суспільства, головним чином, для соціального прошарку інтелігенції. В цих документах простежується певний зв'язок з давно і не так давно минулою історією, потужні тенденції соціал-демократії, лібералізму та масарікізму в нашій історії ... Оскільки Оброда критикує наші проблеми, недоліки та помилки, цей клуб може доволі просто знайти відгук в повсякденній свідомості громадян». Цит. за: Ideově politická východiska a názory opozičních skupin, schůze ideologické komise ÚV KSČ 17. října 1989. Národní archiv, Fond ÚV KSČ, IK 8/24, Nr. 199/24 [цит. за: 4, s.68].

⁴ «Якеш: О людях 1968 г. С массой мы работать начали. Сейчас исключенные из партии создали клуб "Возрождение," просят принять его. Мы на это не пошли и, вероятно, не пойдем, народ не хочет повторения 1968 г.» В: Gorbačov fond (Moskau), Zapis osnovnogo sodržanija besedy M. S. Gorbačeva s M. Jakešem, 18. 4. 1989, F. 1, Sign: 89apr18b.doc, С. 4.

Обродою чільних позицій в чехословацькій політиці в листопадові дні означала втрату можливості для формулювання ідеології соціального консенсусу. Еволюціоністський сценарій трансформації суспільства з самого початку вимагав вироблення ідеології соціального консенсусу, а її могла дати не група дисидентів навколо Вацлава Гавела, а тільки колишні комуністи-реформатори.

Позиції діячів Празької весни 1968 р.

Після довгого мовчання про себе заявили деякі дійові особи Празької весни 1968 р., що залишилися вірними лівим силам та знову розпочали активну політичну діяльність в межах опозиції. Олександр Дубчек (Alexander Dubček) навіть зустрівся в квітні 1989 р. з Вацлавом Гавелом (Václav Havel) задля обговорення стану та можливостей співпраці опозиційних сил. О. Дубчек після цієї зустрічі неодноразово звертався до ЦК КПЧ з вимогами активної підтримки реформ. Проте уряд Якеша не реагував на вимоги Дубчека, про них стало відомо після їх опублікування в західних ЗМІ, як, наприклад, про лист від 23 червня генсеку КПЧ, що був опублікований лише 1 серпня в еміграційному видавництві Яна Палаха (Jan Palach) в Лондоні. Дубчек вимагав від комуністичного уряду проведення переговорів з опозицією за круглим столом та відновлення членства в партії півмільйона членів партії, що були виключені з неї після вторгнення. При цьому він підтримував програму дій від 1968 р. Він застерігав празьке керівництво від наступу на реформи в Польщі та Угорщині та одночасно підкреслював схожість цих реформ з реформами в Радянському Союзі [34].

Празький уряд, звичайно, відреагував на цей лист власними методами. Було тимчасово затримано Вацлава Гавела. Перший секретар міського комітету КПЧ в Празі, М. Штепан (M. Štěpán) заявив, що на річницю серпневих подій 1968 р. органи безпеки можуть покластися на партію, у випадку виникнення антисоціалістичних провокацій.

О. Дубчек та Олдржих Чернік (Oldřich Černík), колишній прем'єр-міністр уряду ЧССР в 1968 р., надіслали спільного листа урядам країн-учасниць Варшавського договору, що брали участь в серпневій інтервенції 1968 р. Вони вимагали перегляду своїх позицій. Цей лист був першим відкритим виступом О. Черніка після 1969 р., коли його звільнили з посади прем'єр-міністра¹. Честмір Чізарж (Čestmír Císař) неодноразово надсилав листи на ім'я є секретаря ЦК КПРС Олександра Яковлева. В листі від 9 травня 1989 р. він докладно описує політичне становище в Чехословаччині, а також діяльність Оброди² [30, s.94-97; 31].

6. Ліві безпосередньо перед, під час та після осені 1989 р.

У критичному 1989 р. уряд Якеша і надалі намагався вижити за допомогою політики імпровізації. Його політику в Центрально-Східній Європі можна порівняти лише з розвитком в НДР. Неоконсервативні сили спробували розпочати звичне коло репресій проти власних громадян, що відкрито захищали (підписами, дискусіями та акціями) дії опозиції. В таких умовах щоденних змін було очевидно, що справа йшла до відкритої конфронтації та вибуху незадоволення. Це було питанням часу.

Втім, відкритого опору було недостатньо, щоб сподвигнути уряд на зміни. Партійне керівництво до останнього моменту не хотіло зізнаватися, що воно втратило підтримку більшості населення, і навіть робітничий клас вже давно не стояв за партією. Це унаочнив і листопадовий виступ Мірослава Штепана (Miroslav Štěpán) – першого секретаря міського комітету КПЧ в Празі – на заводі ЧКД (потягобудівельний завод «ЧКД Прага ДИЗ»). Він вимагав від робітників підтримки, а натомість був освістаний та осміяний. Своєю владною пихою Штепан тільки поглибив прірву між КПЧ та громадськістю. Після відкритого вибуху масових протестів в тиждень між 20 та 26 листопада, консервативне керівництво остаточно втратило свої позиції та будь-які орієнтири. Виявилося, що воно було абсолютно не готове до такого повороту подій та не мало жодного плану дій.

Проте для більш критичних партфункціонерів ці події не виявилися несподіваними. Неминучість тотальної демократизації та радикальних економічних реформ була вже давно очевидною для них. Вони з тривогою спостерігали за тим, як консервативне керівництво партії відкидало будь-які можливості змін та в будь-яких ситуаціях робило ставку на танки Червоної армії. Така орієнтація не була, звичайно, офіційно проголошеною, проте вона очевидно впливала з реакції керівництва на розвиток в Польщі та Угорщині та зі спрямованої проти реформ позиції Хонекера (Honeckers). За браком місця ми не можемо тут докладно проаналізувати, чому критична частина членів партії не стала самостійною політичною силою перед листопадом 1989 р. та які можливості впливати на кризову ситуацію вона мала.

Головною причиною її недієздатності треба шукати не у внутрішньополітичних інструментах дисциплінування. Скоріше її пасивність можна пояснити тим, що вона внутрішньо завжди визнавала організаційні принципи партії і тому не могла собі уявити, щоб реформи могли бути розпочаті не згори. Окрім встановлених норм поведінки великий вплив мала невисловлена загроза для кожного, хто в партії займав іншу позицію, аніж партійне керівництво.

Недієздатність комуністичної партії можна собі уявити лише як **інституціональну кризу**. Колишні принципи організації та уявлення про дисципліну в період кризи виявилися повністю недієздатними.

¹ APA, 4. August 1989. Nach ČTK-ZA, 4. August, ECS-5. Польський сейм в четвер 17 серпня 1989 р. засудив кероване Радянським Союзом вторгнення в Чехословаччину (335 депутатів проголосували за, тільки один був проти, і 8 утримались). Керівництво Угорської соціалістичної робітничої партії проголосило за день до цього, що воно не ідентифікує себе з вторгненням в Чехословаччину 21 серпня 1968 р.

² Як завжди, з Москви відповіді не надійшло.

Виявилося, що партія на конфлікти мала лише традиційні відповіді (застосування сили) та – якщо не мала можливості їх застосувати – втрачала будь-який контроль над ситуацією. Це проявилось і в пасивності старого керівництва, і в тому, що без наказів згори співробітники апарату просто розбігалися. Багато навіть високих посадовців в момент кризи посклали свої партійні білети. Директивно-бюрократичний механізм політичного правління тоталітарного режиму відмовив у вирішальний момент [див.: 35]¹.

Реформаційні течії всередині комуністичної партії та процес розколу

Розпад всередині владних структур набрав таких обертів, що формування внутрішньополітичної течії заради підтримки реформ в душі Горбачова до початку повороту не могло бути закінченим, і влада розпочала своє апелювання до загалу вже тоді, коли вже розпочалися демонстрації [4, s.80].

Певний виняток становив дискусійний клуб критичних осіб лівої орієнтації, що був заснований влітку 1989 р. під назвою «Товариство Богуміра Шмерала (Bohumír Šmeral)»². Його члени були вихідцями з Інституту прогностики, партійної школи міської організації КПЧ, а також вужчого кола симпатиків з інших частин суспільства, більшою мірою, інтелектуалів різних галузей. Спочатку цей клуб організовувався неформально [36, s.1-2]. Кількість його членів ледве перевищувала сотню людей, їх стосунки підтримувалися або через співробітників партсекретарів, або були організовані неформально (персональні зв'язки). 14 листопада, в день, коли Інститут прогностики таємно був розпущений керівництвом країни, була досягнута домовленість про те, що за два тижні клуб буде переведено на офіційну партійну платформу. За впливовість цього клубу говорить той факт, що деякі його члени були запрошені ввечері 18 листопада на нараду в клуб Чіногерні (Činoherní) – тут був заснований Громадський форум.

20 листопада клуб «Товариство Богуміра Шмерала» було перейменовано на «**Демократичний форум комуністів**» (ДФК), що повинен був діяти всередині комуністичної партії [37]³. Пізніше було вирішено, що частина його буде діяти в партії, а частина – поза нею. 27 листопада з'явилася програма форуму (Programové teze DFK 1989)⁴, складена Мілославом Рансдорфом (Miloslav Ransdorf)⁵. За мету ставилося заснування комуністичного руху. При цьому велику роль грали ідеї Антоніо Грамші (Antonio Gramsci) [38].

Програмні тези містили довгі філософсько-політичні роздуми історика і філософа Мілослава Рансдорфа, особливо в пасажах «Соціалізм та сучасна цивілізація» та «Соціалізм та нова суспільна раціональність». В частині про економіку Рансдорф розвинув результати принципів економічної реформи в Чехословаччині на 1990-ті роки, вироблених Інститутом прогностики. ДФК на листопад 1989 р. чинила доволі сильний тиск в напрямку реформування КПЧ [39; 40]. 7 грудня 1989 р. в Празі (палаці конгресів PKOJF – Park kultury a oddechu Julia Fučíka) зібралося до 2000 симпатиків ДФК. В головній доповіді зазначалося, що зареєструвалися членами нового руху більше 50 000 осіб (члени КПЧ та непартійні особи).

В кінці доповіді зазначалося: «...Сильний, активний, вірний принципам ДФК повинен стати двигуном відновлення партії, перебувати в демократичну партію» [41, s.3]. Невдовзі потому був обраний координаційний центр ДФК. На позачерговому зібранні партії, 19–20 грудня 1989 р., 50 членів ДФК зареєструвалися спостерігачами [42]⁶. Хоча робота зібрання знаходилася під контролем головних функціонерів молодіжного союзу (Socialistický svaz mládeže), вже тут проявилися сильні розбіжності між окремими членами ДФК щодо наступних кроків. ДФК відповів засіданням «конгресу безвиході» подальшими критичними листами з вимогами побудувати нову організацію ДФК в регіонах [43].

Більше 2500 активістів ДФК з усієї Чехії 6.1.1990 р. в Празі обговорювали результати позачергового зібрання партії та подальший розвиток їх руху після 17.11.1989 р. В засіданні брали участь і представники КПЧ та Оброди⁷. Особливо активними були представники координаційного комітету ДФК Рудольф Пржеватіл (Rudolf Převrátil), Яромір Седлак (Jaromír Sedlák), Павел Смутни (Pavel Smutný), Мілан Маршалек (Milan Maršálek), Я. Мачнер (J. Maczner) та Ладіслав Звольський (Ladislav Zvolský)⁸. Проте бурхлива діяльність ДФК була запізною. Вибух незадоволення громадян відкинув усі уявлення про реформи старої системи, і суспільна перебудова набула абсолютно нових форм. Окрім того, з самого початку було зрозуміло, що деякі діячі бачили в цьому русі лише засіб, завдяки якому вони могли б вийти з партії та очиститися в очах громадськості від свого минулого. Для інших швидкість оновлення партії була недостатньою, що частково було справедливим, а частково – ні. Після довгих коливань координаційний

¹ При цьому справді цікавим є агресивний виступ міністра оборони Мілана Вацлавіка (Milan Václavík), с.68-70.

² Б. Шмераль (B. Šmeral) був співзасновником КПЧ в 1921 р.

³ Автором програми був М. Рансдорф (M. Ransdorf).

⁴ М. Рансдорф наполягав на неоконістичній орієнтації, що суперечило уявленням Іржи Кофранека (Jiří Kofránek), Павела Смутни (Pavel Smutný), Рудольфа Пржеватіла (Rudolf Převrátil) та інших, що хотіли реалізувати шлях комуністичної партії та ідеології.

⁵ Співробітники інституту прогностики Чехословацької академії наук.

⁶ В гострих дискусіях лоббі на позачерговому конгресі КПЧ М. Рансдорф ще захищав ідею нової політичної лівої партії. Важко сказати напевне, коли він прийняв рішення залишитися в комуністичній партії та продовжити свою політичну кар'єру.

⁷ Robert Dengler: DFK na rozcestí? Dokumenty k diskusi: Prohlášení k mítinku DF(K), в: Rudé právo 8. 1. 1990.

⁸ Яромір Седлак (Jaromír Sedlák) наприкінці 80-х років був радником чехословацького прем'єр-міністра Л. Штроугала (L. Štrougal) та пізніше Л. Адамца (L. Adamec).

центр Демократичного форуму (комуністів) (далі – ДФ(К) 26.1.1990 р. виніс рішення про перебудову політичного руху, яким до цього часу був ДФ(К), на самостійну сучасну ліву політичну партію [44].

З ДФ(К) та інших менших політичних груп виник тоді **Чехословацький демократичний форум** (Československé demokratické fórum), що безрезультатно брав участь в перших вільних виборах у червні 1990 р. Втім, йому таки вдалося зібрати 2 % голосів.

Проте прийняти рішення було все ще непросто. Згідно з перебігом дискусій, в регіонах та більших містах приблизно 60 % членів ДФ(К) вимагали радикального розриву з КПЧ, 20% залишалися вірними комуністичній партії, сподіваючись на те, що вона буде здатна оновитися згідно з демократичними принципами, і цілих 20 % не змогли дати відповіді [44].

Виявилось, що «головним недоліком лівих на той час був дефіцит сучасних форм організації» [45]. Інші члени ДФК залишилися в КПЧ та утворили більш-менш ефективну групу аналітиків, які виявилися дуже корисними в подальшій установчій роботі та передвиборчих кампаніях партії.

Поряд з ДФК скоро оформилися і інші дрібні групи, проте їх вплив був дуже помірним. Серед них, можливо, найважливішим був Клуб комуністів за самоуправління. Поза містами вплив комуністично-реформаторів був ще слабкішим. Втім тут комуністи в цілому мали – що показали вже перші комунальні вибори восени 1990 р. – кращу славу, оскільки в побуті тут багато речей за останні 40 років змінилися на краще.

Інше угруповання, партія незалежних лівих («Nezávislá levice» – НЛ), заснована 6 січня 1990 р. [46], навіть не наважилася взяти участь в перших вільних виборах з поясненням, що краще їм буде орієнтуватися на осінні комунальні (місцеві) вибори. Незважаючи на те, початок її діяльності був певною мірою багатообіцяючим. 6.1.1990 р. була опублікована декларація підготовчого комітету¹.

24.2.1990 р. в Празі відбулося установче зібрання НЛ. В ньому взяли участь більше 100 делегатів з усіх регіонів, вони були обрані в регіонах (тільки в межах Чеської республіки). На партзібрання були запрошені в якості гостей багато представників партій лівої орієнтації, в тому числі і з Оброди. Незважаючи на запрошення, соціал-демократи не прийшли.

Проект програми, обговорений вже на засіданні 3 лютого в Празі, містив як найважливіший пункт діяльності нової партії турботу про побут громадян з акцентом на роботі в регіонах та багато інших практичних ідей, які тільки пізніше поступово входили до політичного дискурсу, серед них – ідея швидкої інтеграції Чехословаччини в європейські об'єднавчі процеси.

Дискусія була дуже жвавою та розгорталася навколо програми, статутів, ідеології нової партії, а також організаційних моментів. Іржи Пароубек (Jiří Paroubek) – делегат з Праги 10 – вимагав якнайскоріше розробити детальну програму з обґрунтуванням, що в найближчому часі програми політичних партій будуть майже не відрізнятися одна від одної². Роботу над програмою було продовжено. Були обрані Центральна Рада та Виконавчий Комітет (голова Ярослав Травнічек (Jaroslav Trávníček), мовник Ладіслав Зелінка (Ladislav Zelinka), економіст Ото Лебл (Oto Lébl), а також Петр Плесніви (Petr Plesnivý), Гелена Покорна (Helena Pokorná), Павел Мертлік (Pavel Mertlík), Вера Беранова (Věra Beranová), Зденек Мацек (Zdeněk Macek) та Владіслава Богатова (Vladislava Bohatová)³. Можливо, це було типовим для того часу, що багато людей шукали нових орієнтацій та можливості політичної діяльності. Через партію НЛ пройшло багато майбутніх вагомих політиків чеської соціал-демократії, як наприклад, Павел Мертлік (Pavel Mertlík), Ладіслав Зелінка (Ladislav Zelinka), Іржі Пароубек (Jiří Paroubek) та інші⁴.

Отже, партії НЛ не брала участі в перших вільних виборах в Чехословаччині, виявилось, що брак фінансування може поставити існування партії під загрозу. Проте найважливішим було те, що народження нової партії лівої орієнтації навесні 1990 р. було ризикованою справою, яка, зрештою, провалилася рік потому. Багато членів ЧСДФ (ČSDF) та НЛ пізніше в 1991 р. увійшли до Демократичної партії праці (Demokratická strana práce), або прямо до Чехословацької соціал-демократичної партії. За моїм переконанням, процес розколу в комуністичній партії та утворення різноманітних лівоорієнтованих партій був надзвичайно важливим, він показав, що ліві партії мали неабиякий потенціал впливу на громадян, особливо в ті місяці, коли було непопулярним, точніше сказати, принизливим піддавати себе критиці в очах громадськості за свою ліву позицію.

Радикальні ліви

В цьому огляді необхідно згадати і радикальних лівих, навіть якщо їх вплив ані перед листопадом, а ні після не був значним. Всі ці групи перед листопадом 1989 р. мали не більше кількох десятків, а рахуючи із симпатиками, можливо, кілька сотень прихильників [47, s.25]. Проте при проведенні різноманітних акцій вона довела свою здатність мобілізувати набагато більше коло людей: «Великий радіус їх дії, їх динаміка і гнучкість, що спиралися лише на самопожертву окремих активістів-добровольців, знаходилися в різкому

¹ Декларація була підписана Верою Беранова (Věra Beranová), Олдржицем Леблом (Oldřich Lébl), Любоміром Покорним (Lubomír Pokorný), Владіміром Каїзером (Vladimír Kaiser), Ярославом Травнічком (Jaroslav Trávníček), Емілем Ворачеком (Emil Voráček) та Петром Плеснівим (Petr Plesnivý). В назві партії відбулася ідея «незалежної робітничої партії» «Independent Labour Party».

² Власні записи, 24. 2. 1990.

³ До 24. 2. 1990 ця партія налічувала близько 700 членів.

⁴ Див.: Členové ústřední rady strany nezávislá levice delegovaní za jednotlivé oblasti v ČSR (Список представників НЛ з регіонів).

контрасті з неповороткими функціонерами класичних політичних партій лівого боку політичного спектра» [47, s.24].

Членами цих радикальних лівих груп були переважно молоді люди. В середньому їм було по 20 років. Різниця з перестарілими провідними членами комуністичної партії, названою в народі «партією пенсіонерів», була разючою. Радикальні ліві вели активну діяльність вже перед Листопадом, особливо при проведенні акцій по охороні довкілля. Особливо активними тут були анархісти (наприклад, Діти Землі, Děti země). Іншими групами були «Animal SOS», Ініціатива за права тварин та ін. До цього моменту в Чехословаччині ще не існувало лівих рухів за емансипацію жінки, за права етнічних та соціальних меншин, які було дуже поширеним на Заході.

Вже перед листопадом 1989 р. задля об'єднання лівих сил були засновані такі організації як «Ліва альтернатива – рух за демократичний соціалізм самоуправління» («Levá alternativa – hnutí ze demokratický a samosprávný socialismus») або «Чехословацьке анархістське об'єднання» («Československé anarchistické sdružení») [47, s.26]. Проте мета об'єднання не була ефективно реалізована, оскільки завжди виникали розходження в думках та позиціях.

В спектрі політичних партій після перших вільних виборів червня 1990 р. виникли численні ініціативи для об'єднання некомуністичних лівих. Проте такі спроби зазвичай не мали успіху. Можливо, найважливішою ініціативою було «Східнобогемське ліве зібрання», що відбулося 22 вересня 1990 р. в Новому Месті на Метуї (Nové Město nad Metují). Тут зустрілися представники Лівої Альтернативи, Чехословацької соціалістичної партії, Чехословацької соціал-демократичної партії, Аграрної партії, Чехословацького демократичного форуму (ČSDF). Хоча вони і відхилили можливість співпраці з комуністичною партією, проте вони шукали контактів з «тими членами, що могли б себе ідентифікувати з нашими цілями та позиціями та могли б їх підтримати» [48]. ЧСДФ та НЛ йшли на комунальні вибори восени 1990 р. загальним списком, в якому знаходилися і незалежні члени клубу Оброда.

Колишні партії-сателіти після повороту: Чехословацька соціалістична партія

Звичайно, утворення з листопада 1989 р. по березень 1990 р. 70 політичних партій не було безпроблемним. Тільки деякі з них могли – хоча б частково – спиратися на досоціалістичні традиції, наприклад, «народна партія» (партія з християнською програмою) та «соціалістична партія» (до лютого 1948 р. вона існувала як Націонал-соціалістична партія¹). «Соціалістична партія» відіграла важливу роль в листопадових днях. Саме її члени вже за кілька місяців до початку осені критично обговорювали стан в Чехословаччині. Тому деякі її головні особи, в тому числі голова Шкоди (Skoda), брали участь в утворенні Громадського форуму ввечері 19 листопада. Балкон будівлі, що належав партії, через деякий час став головною сценою оксамитової революції. З нього Вацлав Гавел, Олександр Дубчек та інші промовляли до тисяч демонстрантів.

Тоді здавалося, що Соціалістична партія і надалі буде грати велику роль. Зрештою, вона мала добре розбудовану інфраструктуру організації та членства. Проте спрощуючи можна сказати, що цю партію обтяжувало її минуле як партії-сателіта комуністів в національному фронті. Поняття, які вона використовувала для означення своїх цілей, як-то «соціалізм» та «перебудова», пізніше стали об'єктом пропагандистських нападок з боку засобів масової інформації. Вони не відповідали більше ситуації, що склалася восени. Пізніше керівництво партії хоча і зняло ліву термінологію та спробувало переорієнтувати партію, але для цього вже було надто пізно. Всі спроби зайняти значне місце на політичній арені закінчилися невдачею.

Постання Фенікса з попелу: ренесанс соціал-демократії

Чеський соціал-демократичний рух вже влітку 1948 р. був змушений замовкнути. Існування цієї партії в усіх країнах-сателітах Радянського Союзу було неприйнятним для сталінського керівництва. Її насильно об'єднали з КП. Проте незважаючи на всі зусилля, тільки 45 000 її членів з 365 000 увійшли до КП. Соціал-демократична партія була єдиною чехословацькою політичною партією, що весь час до листопада 1989 р. діяла у вигнанні. При цьому вона була членом Соціалістичного інтернаціоналу.

Спроба відновити соціал-демократичну партію в 1968 р. не знайшла позитивного відгуку серед тодішнього керівництва КПЧ. Ця відмова проявилася як в позиції консервативних керівників КП, як-то Алоїза Індри (Alois Indra), так і реформаторів, таких як Йозефа Сморковски (Josef Smrkovský) та Франтішека Крігеля (František Kriegel) під час переговорів з підготовчим комітетом соціал-демократів [49]. Проте абсолютно протилежним, тобто однозначно позитивним був відгук на відновлення соціал-демократичної партії в суспільстві. Її подальший розвиток був розчавлений радянськими танками 21 серпня 1968 р.

Проте очевидно, що деякі члени підготовчого комітету 1968 р. продовжили свою політичну діяльність. Серед співорганізаторів Групи незалежних соціалістів був Рудольф Баттек (Rudolf Battěk), що в 70-х та 80-х роках провів сумарно 9 років у в'язниці через свої переконання. Ця група запропонувала соціал-демократичний концепт та співпрацювала з Соціалістичним інтернаціоналом. До 100-річного ювілею заснування соціал-демократичної партії в чеських землях (1978) був виданий маніфест «100 років чеського соціалізму». В кризові роки 1988-1989 Р. Баттек та його колеги брали участь у роботі руху за громадянські

¹ Націонал-соціалісти мали найдовші традиції лівоцентристських партій в міжвоєнний період. Міністр зовнішніх справ першої республіки та пізніше другий президент Чехословаччини, Едвард Бенеш (Edvard Beneš), колись належав до неї.

права (Hnutí za občanskou svobodu, HOS). Фактично всі опозиціонери пізніше зустрічалися в межах Громадського форуму [50].

Перші організаторські зачатки соціал-демократичної партії виникли на початку 1989 р. В лютому було організоване «Товариство для дослідження демократичного соціалізму». Зрозуміло, що його діяльність була нелегальною. Член Товариства Славомір Клабан (Slavomír Klaban) в червні 1989 р. зустрівся в Югославії зі проф. Іржі Гораком (Jiří Hroák), що тоді був генеральним секретарем Ради вільної Чехословаччини (організації, що об'єднувала чеських емігрантів). Вони домовилися про фінансову підтримку Товариства професором Гораком та його друзями в Америці. В останні місяці в Чехословаччині була розбудована нелегальна мережа, з якої пізніше утворилася соціал-демократична партія¹. Фінансова підтримка з США дозволила вже за 4 тижні після листопадових подій видавати власний тижневик.

Вже 19 листопада, в день заснування громадського форуму, було об'явлено про відновлення соціал-демократичної партії [51]. В цій прокламації, зокрема, говорилося, що «Соціалізм, що не прагне демократії, не є соціалізмом». Кілька днів потому, 5 грудня були обнародовані програмні тези партії. В них по праву заявлялося, що соціал-демократична партія є «партією з незаплямованою репутацією, яка з дати свого заснування в 1878 р. невтомно захищала дійсні інтереси робітників та інших працюючих людей» [52]. ЧССД дефінувала себе як лівоцентристську демократичну політичну партію, політичними цілями якої були парламентська демократія, змішана економіка та соціальна справедливість.

Спочатку Соціал-демократичній партії не вдалося об'єднати всіх відомих соціал-демократів. Передусім, Р. Баттек не підтримував швидке відновлення, і навіть іронізував над ним, говорячи: «Кожний, що вступав в партію, одразу ж отримував свою функцію». Більше всього він остерігався інфільтрації з боку КПЧ [50, s.52]. В березні 1990 р. на XXIV (відновлюваному) з'їзді партії він підкреслював, що не може бути й мови про співпрацю з комуністами. Втім (!) це стосувалося і Оброди², клубу комуністів-реформаторів 1968 р. Дискусія з приводу цього пункту розтягнулася на все засідання. І до сьогодні немає співпраці між двома таборами і, з моєї точки зору, це послаблює лівий політичний табір.

Ренесанс соціал-демократичної партії протягом першої передвиборчої кампанії в червні 1990 р. постраждав від того, що цілий ряд соціал-демократично орієнтованих політиків входили до листа Громадського форуму (проф. З. Ічінски (Z. Jičinský) та ін.). Окрім того, ця партія, як і інші соціалістичні та соціал-демократичні партії в Східній Європі, страждала під час перших виборів від поширеного тоді відкидання будь-якої соціалістичної програми [53, s.282]. Після розпаду Громадського форуму на початку 1991 р. вони здебільшого виступали в «соціал-демократичному депутатському клубі» або одразу – за знаменитим винятком в особі Баттека – до Соціал-демократичної партії.

7. Заключні зауваження: роздуми про можливий вплив історії на багатопартійну політичну систему після 1989 р.

Перед тим як перейти до цього питання, необхідно з'ясувати, яким було те суспільство, яке в листопаді 1989 р. звільнилося від тисків партійної держави. Втім, виконати це в цій статті можна лише частково.

Вважається, що чехословацьке суспільство з кінця 40-х років було перебудовано згідно з концептом класичного сталінізму без врахування попередньої національної історії. Цей поворот був здійснений насильно, проте подальший розвиток суспільства відбувався не без опору. Більшість громадян налагоджували своє практичне життя згідно з іншими принципами, аніж ті, що офіційно пропагувалися та нав'язувалися. З цієї точки зору це було «загниваюче суспільство», що, звичайно, влада не визнавала. Втім, дії керівництва країни de facto були також шизофренічними: офіційно комунізм декларувався як найвища мета, в практичній же політиці метою було наздогнати та перегнати Захід. Передусім це стосувалося сфери приватного споживання. Єдиним винятком в цьому світі, що розвивався у двох напрямках, була чехословацька спроба реформ в 1968 р., єдина після 1917 р. в усій Східній Європі спроба все ж таки реалізувати програму соціально справедливого суспільства. Празькі реформатори єдині спробували знайти небільшовицький соціалістичний шлях.

В Чехословаччині періоду нормалізації все інтенсивніше розвивалася іманентна орієнтація на цінності західного суспільства споживання. Приватні позиції та світові орієнтації громадян восени 1989 р. порівняно з ситуацією 1968 р. були набагато сильніше орієнтовані на модель ліберальної ринкової економіки. Вони навіть були сильніше переконані в капіталізмі, ніж мешканці Західної Європи. Лідери дисидентських груп осені 1989 р., проте, більше схилилися до програм реформ 1968 р., і тому знаходилися далі від пануючих світових орієнтирів більшої населення, ніж вони самі це усвідомлювали.

Виходячи з означеного вище, ми можемо спробувати охарактеризувати деякий вплив «реального соціалізму» (або «зрілого соціалізму») на політичний та соціальний розвиток країни після листопада 1989 р. Авторіві даної статті особливо очевидними здаються дві тенденції:

– Переоцінка власної дієздатності партійною більшістю та, передусім, недооцінка ролі опозиції. Більшість була неготова визнати конструктивну роль підпорядкованої меншості в формуванні політики, просто відкидала аргументи меншості з посиланням на свою чисельну перевагу, створену в минулому, що викликало неприємні спогади про владну пиху старих керівників в державному соціалізмі.

¹ Eine sehr wichtige Persönlichkeit der im Lande wirkenden Sozialdemokraten, R. Battěk, lehnte es allerdings im Sommer und Herbst 1989 mehrmals ab, mit dieser Gruppe zu kooperieren. Zu den Gründen siehe unten.

² Представники Оброди йшли на перші вільні вибори в червні 1990 р. за списками громадського форуму.

– Частково вульгарний економізм в спілкуванні з населенням, що власне був іманентним продовженням марксистсько-ленінського економізму. Так, стверджувалося, що сучасною метою була не соціальна ринкова економіка, а власне ринкова економіка, без необхідних пояснень. Те, що західноєвропейські суспільства з їх схильністю до соціально-орієнтованої політики також пройшли становлення не без опору робітничого класу, очевидно, нікого з переможної більшості не цікавило.

Виходячи з наведеного аналізу стосунків більшості та меншості, необхідно зазначити ще одне. Через вплив недавнього минулого, можливо, будуть активовані посилення на ще давніші традиції: політична опозиція і в першій чехословацькій республіці мала скоріше ворожу до держави орієнтацію. Це стосувалося і позиції комуністичних лівих сил в 30-ті роки, і правих в особі руху Генлейна (Henlein-Bewegung) в Судетській області.

Отже, необхідно подумати, чи не треба і лівим позбутися колишніх минулих історичних гріхів. Вони керуються моделлю громадянського суспільства, проте прагнути такого «повороту системи» недостатньо. Можливо, для керівників опозиції було б корисним ще раз подумати над словами соціолога та «1968-ка» Л. Брокла (L. Brokl), сказаними в лютому 1994 р.: правий уряд без сумніву рухається по стратегічній траєкторії. «В майбутньому і опозиція повинна навчитися здійснювати свою (ліву) політику поза цією траєкторією» [54, с.6].

Джерела та література

1. Juchler, Jakob (1994): Osteuropa im Umbruch. Politische, wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklungen 1989-1993. Gesamtüberblick und Fallstudien, Zürich.
2. Machonin, Pavel (1993): Czech Sociological Review, I, (2/1993).
3. Jessen, Ralph (1995): Die Gesellschaft im Staatssozialismus. Probleme einer Sozialgeschichte der DDR, in: Geschichte und Gesellschaft, 21.
4. Možný, Ivo (1991): Proč tak snadno ... Někteří rodinné důvody sametové revoluce, Praha.
5. Hanf, Thomas (1991): Modernisierung der Gesellschaft als soziokulturelles Problem, in: Berliner Journal für Soziologie, Sonderheft 1991, S. 73-82.
6. Bude, Heinz. (1993): Das Ende einer tragischen Gesellschaft, in: Joas/Kohli 1993.
7. Otáhal, Milan (1994): Opozice, moc, společnost 1969/1989, Praha.
8. Národní archiv Praha (früher Státní ústřední archiv), Ústřední výbor Komunistické strany Československa, fond 02/1, sv. 358, a.j. 204.
9. Slejška, Dragoslav / Herzmann, Jan a kol. (1989): Sondy do veřejného mínění (jaro 1968, podzim 1989).
10. Schneider, Eleanora (1994): Prager Frühling und samtene Revolution. Soziale Bewegungen in Gesellschaften sowjetischen Typs am Beispiel der Tschechoslowakei. Aachen: IZE (Internationales Zentrum für vergleichende Sozial-Ökonomische Entwicklungsforschung).
11. Hübl, Milan (1990): Cesty k moci, Praha.
12. Archiv der Gegenwart vom 12. Juni 1989, S. 33416.
13. Вестник министерства иностранных дел СССР, 1989, №14 (1 августа).
14. Krejčí, Oskar (1991): Proč to prasklo? T. 2: Moskva a „sametová revoluce“. in: Tvorba, 1991, Nr. 2.
15. Gorbačov, Michail (1995): Zdeněk Mlynář Reformátoři nebývají šťastni. Dialog o „perestrojce“, Pražském jaru a socialismu, Victoria Publishing, Praha.
16. Prokš, Petr (1993): Konec jednoho experimentu, krize a pád totalitního režimu v Československu 1968-1989, Praha.
17. Duda, Gyorg. (1994): Jenő Varga und die Geschichte des Institutes für Weltwirtschaft und Weltpolitik in Moskau 1921-1970. Zu den Möglichkeiten und Grenzen wissenschaftlicher Auslandsanalyse in der Sowjetunion, Berlin.
18. Brus, Włodzimierz / Laski, Kazimierz (1992): Od Marksa do rynku, Warszawa.
19. Teßman, Kurt (1962): Probleme der technisch-wissenschaftlichen Revolution, Berlin.
20. Glaeßner, Gert Joachim (1994): Demokratie nach dem Ende des Kommunismus, Opladen, 1994.
21. Bernal, John D. (1956): Science in History, London
22. Richta, Radovan and and. (1971): Zivilisation am Scheideweg. Sozialmenschliche Zusammenhänge der Wissenschaftlich-Technischen Revolution. Verlag an der Basis, Freiburg.
23. Bogomolov, Oleg (1985): Soglasovanie ekonomičeskich interesov i politiki pri socializme, Kommunist, Nr. 10, S. 82-93.
24. Bogomolov, Oleg (1987): Mir socializma na puti perestrojki, Kommunist, Nr. 16, S. 92-102.
25. Komárek, Valtr a kol. (1990): Prognóza a program, Praha, Souhrnná prognóza ČSSR do r. 2010, S. 9-188; Dominanty nového sociálně-ekonomického programu, S. 189-317.
26. Prečan, Vilém, hrsg. (1990): Charta 77 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace, Praha.
27. Blehova, Silvia (2006): Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei, Wien 2006 (Europa Orientalis, hrsg. Von Institut für Osteuropäische Geschichte an der Universität Wien, B. 2).
28. Archiv Ústavu soudobých dějin, Sammlung Obroda.
29. Prohlášení přípravného výboru Klubu za socialistickou přestavbu Obroda, Original, 1 S.
30. Obroda. Klub za socialistickou přestavbu. Dokumenty. Zdeňka Kokošková/ Stanislav Kokoška, Praha 1996.
31. Císař, Čestmír (1998): Člověk a politik. Kniha vzpomínek a úvah, Praha 1998.
32. Mencl, Vojtěch/ Hájek, Miloš/ Otáhal, Milan/ Kadlecová, Erika (1990): Křížovatky 20. století. Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách. Praha.
33. Gorbačov Fond, Moskva, F. 1.
34. AP von 1. August 1989, в: Česká tisková kancelář – zahraniční aktuality /weiter ČTK-ZA/, 1. August 1989, ECS 4-5.
35. Poslední hurá. Tajné stenografické záznamy z posledních zasedání ÚV KSČ v listopadu 1989, Praha, 1992.
36. Bude DFK novou politickou stranou? в: Průboj, 3. Januar 1990.
37. Prohlášení demokratického fóra komunistů, Praha, 28. 11. 1989, 08.45, Original.

38. Programové teze Demokratického fóra komunistů, Praha 27. 11. 1989, Original, 6 S.
39. S čím jde DFK na mimořádný sjezd KSČ, 18. 12. 1989.
40. Rudolf Převrtil: DFK: jak dál? в: Rudé právo 5. 1. 1990.
41. Hlavní vystoupení na setkání demokratického fóra komunistů ve sjezdovém paláci PKOJF Praha dne 7. 12. 1989, 3 S. Original.
42. Zpravodaj Demokratického fóra komunistů, Nr. 1-5, 1989, Original.
43. Prohlášení DFK k mimořádnému sjezdu KSČ, Praha 21. 12. 1989, Original.
44. Jak dál, в: Lidová demokracie, 27. 1. 1990.
45. Интерв'ю з М. Рансдорфом (M. Ransdorf): Nejsem člověk od víry. Naše pravda, 1993, Nr. 36.
46. Prohlášení přípravného výboru „Strany nezávislé levice“, Praha, 6. 1. 1990, Original.
47. Votava, Vratislav (1993): Radikální levice v Československu. in: Dialog sever – jih, západ – východ, No. 1.
48. Minimální společný program levice, prohlášení. В: Polarita, Levá alternativa. 22. Oktober 1990, Nr. 6.
49. Переговори делегації президіуму КПЧ та підготовчого комітету Чеської соціал-демократичної партії 23 травня 1968 р., Архів Чехословацької соціал-демократичної партії. Збірка документів, не пронумерована.
50. Protokoll des XXIV. (Erneuerungs-)Parteitages der Tschechoslowakischen Sozialdemokratie, Praha 1990.
51. Відозва підготовчого комітету. Pravo lidu, 1989, Nr. 1.
52. Програмні тези чехословацької соціал-демократичної партії Programmerkklärung. в: Rudé právo, 14. Dezember 1989.
53. Beume, Klaus von (1994): Systemwechsel in Osteuropa, Suhrkamp, Frankfurt/ M.
54. Brokl, Lubomír (1994): Perspektivní opoziční politika a česká sociální demokracie. Lidové noviny, 11. Februar 1994.

Ворачек Э. Возрождение левых политических сил в Чехословакии накануне и после ноября 1989 г.
Рассматривается возрождение левых политических сил (Оброды, Демократического форума коммунистов и т.д.) в Чехословакии в 1989 г. Анализируются противоречия этого процесса и влияние на него тоталитарного наследия.

Ключевые слова: левые партии, власть, оппозиция, Оброда, Демократический форум коммунистов.

Vorachek E. The revival of the leftist political forces in Czechoslovakia before and after November 1989
The revival of leftist political forces (Obrody, Democratic Forum of the Communists etc.) in Czechoslovakia in 1989 is being described. The controversies of this process and the influence of totalitarian heritage are being analysed.
Key words: leftist parties, power, opposition, Obroda, Democratic Forum of the Communists

УДК 94:341.123:328.161.2(497.1)“1990”

К. О. Шимкевич

КООРДИНУЮЧА РОЛЬ ООН У ВРЕГУЛЮВАННІ КРИЗОВОЇ СИТУАЦІЇ У КОЛИШНІЙ ЮГОСЛАВІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1990-Х РР.)

Стаття присвячена дослідженню одного із аспектів діяльності ООН щодо врегулювання "балканської кризи" першої половини 1990-х рр. Головний акцент зроблений на розкриття особливостей роботи ООН як координуючого центру по об'єднанню зусиль міжнародних організацій у подоланні кризової ситуації у колишній югославській федерації.

Ключові слова: колишня Югославія, масові порушення, Сили ООН з охорони, "безпечні зони" ООН.

Міжнародні організації відіграють значну роль у подоланні кризових явищ та гуманітарних катастроф у різних регіонах світу. Особливо їх робота є необхідною під час збройних конфліктів, коли мирні жителі стають жертвами активних військових дій. Найбільш ефективними зусилля даних організацій є при спільній, скоординованій, цілеспрямованій діяльності. У сучасній системі міжнародних відносин координуючу та об'єднуючу роль у зонах військових дій здебільшого виконує Організація Об'єднаних Націй. Досить яскраво це можна простежити під час конфліктів на Близькому Сході, Африці, на Кавказі, Балканському півострові. Останній регіон є прикладом того, як спільні зусилля міжнародних організацій під егідою ООН сприяли встановленню миру на території колишньої Югославії, розв'язанню проблеми Косова, розслідуванню військових злочинів проти мирного населення. Впродовж останніх двадцяти років робота ООН у Балканському регіоні була тісно пов'язана з подіями у колишній югославській федерації та визначалась внутрішніми процесами у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Сербії, Хорватії і Чорногорії.

Діяльність ООН у колишній Югославії залишається актуальною і цікавою для дослідження. Деякі аспекти даної теми були предметом наукового інтересу юристів, політологів, істориків. Зокрема, в українській та зарубіжній історичній науці велику увагу приділяли вивченню миротворчих і гуманітарних аспектів діяльності ООН у процесі врегулювання югославської кризи [1-5; 8-10]. Особливо розроблялись теми, присвячені військовим операціям ООН та НАТО під час міжетнічного конфлікту у колишній Югославії у рамках співробітництва щодо підтримання системи колективної безпеки у світі [6-7; 11-14]. Втім, роль ООН як координатора у різних аспектах врегулювання кризи на Балканах є мало досліджуваною як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Джерельну базу дослідження в рамках даної статті забезпечили резолюції Ради Безпеки ООН, звіти Генерального секретаря до Ради Безпеки ООН, періодичний звіт Спеціального представника Комісії ООН зі справ людини [16-19; 21-32; 34-37], які дозволили звернути увагу на важливі